

אבטיח הפקועה בכלכלת העיר עזה בעת החדשה

מאת
זהר עמר ועידית חזות*

מאמר זה עוסק בתופעה התיישבותית וכלכלית מיוחדת שהתפתחה סביב צמח אבטיח הפקועה הגדל בדרום הארץ. אבטיח הפקועה הוא אחד מצמחי הבר שהיו בשימוש רפואי בתרבות האנושית הקדומה ונעלמו כמעט לגמרי בעידן המודרני. צמח זה היה מוכר בארץ ישראל וכל המזרח התיכון בצמח מרפא, אך רק בעת החדשה הפך לענף כלכלי רווחי ונדרש, שתוצריו נשלחו לתעשיית התרופות באירופה. ליהודי עזה היה חלק נכבד ומכריע בקיומה של תופעה יוצאת דופן זאת; בזכות יזמה, קשרים אישיים ועבודת שטח נרחבת שהתפרסה על פני כל אזור דרום הארץ (מישור החוף הדרומי, הנגב ומיני) הפך אבטיח הפקועה לסמלו המסחרי של היישוב היהודי המחודש בעזה, ולימים סימלה דחיקתם של היהודים מענף זה את התערעורת היציבות של ההתיישבות הזאת.

אבטיח הפקועה (*Citrullus colocynthis*) הוא צמח רב שנתי ממשפחת הדלועיים הגדל בארץ בקרקעות חוליות במישור החוף, בנגב הצפוני ובערוצי נחלים במדבר. לצמח פרי דמוי אבטיח קטן, קוטרו 6-10 ס"מ, צבעו ירוק והוא מגומר ככתמים בהירים. לאחר הבשלתו מצהיב הפרי וקליפתו היבשה מתקשה ומתעשה. הפרי והורעים שבתוכו מרים ואינם ראויים למאכל כלל. הפרי היבש נשאר על הענף שנים רבות ומאפשר עונת איסוף ממושכת. החוקרים סבורים שמאבטיח הפקועה תורבת האבטיח המצוי (*Citrullus vulgaris*). בחולות שמצפון למסוף ניצנה צומחת אוכלוסיית כלאיים של

* המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת בראייל.
1. קשר בין שני מיני האבטיח כבר הובע אצל הקדמונים. כך למשל כתב אבן אלחייך (המאה השתים עשרה) שאבטיח הפקועה (חנילי) הוא מניני האבטיח הפלסטיני (כינוי לאבטיח הירוק, המתורבת); ראה אבן אלחייך אלחייך, עמדת אלחייך פי מערכת אלנבא, רבאט 1990, עמ' 608.

שהוא יוצא מאליי [...] ויש שקורין אותו הרוזקלאלי והוא מר הרבה ובלשון ישמעאליים קורין אותו חנטל⁹. אכן פרחון כתב: "וי"א לענה מדברית יש לה פירות כשיעור רמונים ירוקים ומרים"¹⁰. בעל הערוך, בערך "פקועות", מוסיף עוד פרטים: "פירוש הן כגון אבטיחין קטנים והן מרין ועשין מהן שמן ויש מפרשים דילועי מדבריות"¹¹. דוד קמחי מביא את דברי "הערוך" ומוסיף: "הוא שאמרו רבותנו ז"ל [משנה, שבת ב, ב] בשמן פקועות"¹². והוא הנקרא בלשון ישמעאל חנטל¹³. הרמב"ם ז"ה את צמח ה"חנטל" עם השת"ק (בלשון סג' נהור) הנזכר במשנה¹⁴. אשתורי הפרחי הולך בעקבות הרמב"ם ומוסיף: "המתוק - הוא פרי האדמה כעין תפוח וטעמו מר מאד וקראוהו ז"ל מתוק כסגי נהור לעור, והוא סם משלשל הבלגם [ליחה] בחוקה, נודע אצל הרופאים וקורין לו אלחנטל"¹⁵. החוקרים המודרניים נוטים לקבל זהויות אלה, ומכאן גם התקבל כימינו השם המדעי העברי לצמח זה¹⁶.

2. אבטיח הפקועה בשמות אנשים באזור ארץ ישראל
מקור השם "חנטל" בלשון השמית הדרומית-מערבית. בכתובת נבטיח מן המאה השנייה-שלישית לפסה"ג שנמצאה בדרום סיני נזכר אדם ושמו חנטלו בר עמרו, כנראה על שם צמח זה¹⁷. השימוש באבטיח הפקועה בארץ ישראל כמעט אינו נזכר במקורות הכתובים שלאחר ימי המשנה והתלמוד. על המסחר בו או על אנשים שהתמחו בייפוי בעזרתו אנו למדים בדרך עקיפה, אגב הזכרת דמויות הנקראות על שמו. למשל, במאה השמינית פעל בעיר אילת חכם דת מוסלמי וסופר חשוב ושמו אבו עבד אלרחמן עבדאללה

- 9 ש' אסף, תשובות הנאונים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 168; כ"א לוין, אוצר הגאונים, ב, ירושלים תר"ץ, עמ' 99.
- 10 ר' שלמה כ"ר אברהם אבן פרחון, מחברת הערוך, מהדורת ד' גוטליב, פוסטבוג תר"ח, ערך "פקע".
- 11 הוזהו גם לשנה, כלים י, יז, עוקצין ג, ד. על אופן הפקת שמן מודעי אבטיח הפקועה לצורך תאורה ראה ר' קאסר, הליכות הימן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 204-205.
- 12 ר' דוד קמחי, ספר השרשים, ברלין 1847, ערך "פקע".
- 13 משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מהדורת ר' קאסר, ירושלים תשכ"ג, לשיעית טו, ז, וכן עמ' ג, א והערות המהדור לשבת ב, ב.
- 14 אישתורי הפרחי, ספר כפתור ופרח, ב, מהדורת א"צ לוזן, ירושלים תרצ"ט, עמ' תרס.
- 15 על זהויות והצעות אחרות ראה ר' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן 1976, עמ' 202-203; ר' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 148-150; H. N. Moldenke, *Plants of the Bible*, New York 1952, pp. 78-79.
- 16 א' גנב, "כתובות דודס סיני", ז' משל ר' פינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, הל אביב תשי"ג, עמ' 349, 360.

שני המינים האלה. אבטיחים אלו קוטרם כ-20 ס"מ, הם עסיסיים, חסרי מרירות ומשמשים מאכל לבעלי חיים¹⁸. בדיקות שנערכו בארץ בכמה זנים של אבטיח הפקועה גילו כודעיו תכולה גבוהה יחסית של שמן (17%-19%) המכיל את חומצות השומן אולאית ולינולאית. חומצות אלו הן בעלות ערך תזונתי של שמן מאכל¹⁹.
ורעים של אבטיח הפקועה נמצאו בחפירות ארכאולוגיות בנחל חמר שברדרום ים המלח, והם מתוארכים לתקופה הנאוליתית הקדסית (האלף השביעי לפסה"ג לערך). ממצא זה מעיד על שימושי של אבטיח הפקועה עוד קודם לתקופת הבית²⁰. ממצא בוטני ארכאולוגי נוסף מימי מרד בר כוכבא נמצא באזור ירחו²¹.

א. אבטיח הפקועה במקורות הקדומים

1. זיהווי הצמח במקורות
הצמח מוכר בלשון הערבית בשם "חנטל", וכמה מפרשני ימי הביניים זיהו בשם זה את "פקועת שדה" הנזכרת במקרא: "ויצא אחד אל השדה לקט ארת וימצא גפן שדה וילקט ממנו פקעת שדה מלא בגו ויבא ויפלה אל סיר הנזיד כי לא ידעו; ויצקו לאנשים לאכול ויהי כאכלם מהנזיד והמה צעקו ויאמרו מות בסיר איש האלהים ולא יכלו לאכל"²² (מל"ב ד' 39-40). הפרשן הקראי דוד אלפאסי בן המאה העשירית פירש ש"פקעת שדה" הן ה"חנטל"; גם הבלשן הסורי בר בהליל מציע בין פירושי למונח הסורי "פקועה" את ה"חנטל"²³. גאוני בכל אף תיארו את הצמח ותכונותיו: "יש במקומינו דבר

- 2 א' דנין וא' שמידע, "אבטיחים בחולות", טבע וארץ כה (תשמ"ג): 49; D. Zohary and M. Hopf, *Domestication of Plants in the Old World*, Oxford 1994, p. 182.
- 3 ר' שפיטן, א' בהרב ד' ניב, "כמו צמח בר", השרה עה (1997): 48-50.
- 4 M. E. Kisiev, "Nahal Hemar Cave: Desiccated Plant Remains, an Interim Report", *Atiqot* 18 (1988): 76-81.
- 5 מ' כסלו, "תיאורו נפילת מערת אביאור על פי הממצא הבוטני", מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השישי, קדומים, אריאל תשנ"ו, עמ' 138 מבלה 1.
- 6 זיהווי "פקועת שדה" עם אבטיח הפקועה כבר נזכר אצל היירונימוס בולגנה למל"ב ד' 39 בשם *colocynthis*.
- 7 דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב באמע אלאלפאסי, ב, מהדורת S. L. Skoss, פילדלפיה תשי"ג, עמ' 478.
- 8 R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, Paris 1881-1901, p. 1598.

16 א
8211
150
254 א

המודרנית. ציפת הפרי מכילה חומרים גלוקוזידיים מרים ורעילים ביותר ובהם הקולוציניטין, אשר שמו נגזר מהשם הלטיני של הצמח. השימוש המוכר והנפוץ ביותר בציפת הפרי הוא כחומר משלשל חזק.²¹ גם שמן אבטיח הפקועה שימש לצרכים רפואיים.²² בראשית המאה התשע עשרה מטר אולרז' טנצ' שבכרך (בעבר הירדן) משתמשים באבטיח הפקועה.²³ ובסויר שערבנו בשנת תשנ"ט בירדן, במסגרת מחקר על חומרי המרפא המסורתיים במדינה זו, אף רכשנו בעיר זרקא שמן פקועות, הנמכר עד היום לצורכי רפואה.

עדייות לגידול צמח זה ולמסחר בו בימי הביניים מצאנו בספר הזמנים לאבן מאסיה (777-857),²⁴ ובחיבור על עבודת האדמה שנכתב בספר כידי אבן בצאל (מת כ-1005 לערך) מובאים פרטים רבים על מועד גידולו ואופן גידולו כענף חקלאי לכל דבר.²⁵ במדריך עזר לסוחרים שנכתב באיטליה בראשית המאה הארבע עשרה נזכר אבטיח הפקועה בשם *colocinta* בין שאר מיני חומרי הרפואה והחבלין שנמכרו לאורך נמלי הים התיכון. מקורם של כמה ממוצרים אלו היה באזורנו.²⁶

השימוש באבטיח הפקועה לצורכי רפואה נזכר גם אצל הרופאים שפעלו בארץ, למשל אצל אחד מגדולי הרופאים בירושלים, ר' רפאל מרדכי מלכי (נפטר ב-1702).²⁷ נכדו ר' דוד די סילוה הרופא (1684-1740) אף ציין שטיפל של כמה ממוצרים אלו היה באזורנו.²⁸

21 ראה למשל ע' ר'א' רפני, "על כמה צמחי התעלה והרפואה אצל הברואים", טבע וארץ י (תשל"ה): 233-240; ר' פלביץ ואחרים, סקר צמחית חבר בישראל נמקול לתרומות, ירושלים 1985, עמ' 17-18; מ' ס', צמחי-מרפא, הל אביב תשמ"א, עמ' 83; ג' קריספיל, צמחי מרפא, הל גילה תשמ"ו, עמ' 85; א' רפני, פרחים סגולות ואגדות, ירושלים תשנ"א, עמ' 14-17; ש' לוי (שבו), רפואה, הגיינה ובריאות אצל הברואים בדרום סיני, הל אביב תשל"ח, עמ' 75; ר' ריפאני, "סמנני הרפואה העממית של יהודי תימן", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ג, עמ' 16.

22 על השימוש בשמן פקועות העתיקה ראה Millas Vallicrosa and M. Aziman, *Ancient Egyptian Materials*, London 1948, p. 385.

23 נצר אל-אסרא'לי, מנהאג אלכאן וסתור אל-אערא, ביינות 1992, עמ' 164.

24 U. J. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palestina etc.*, I, Berlin 1854, p. 423.

25 יוחנא אבן מאסיה, כתאב אל-אזמנה, מהדורת P. Shauth, קהיר 1933, עמ' 244.

26 אבן בצאל, כתאב אל-פלאח, J. M. and trans. J. M., Tetuan 1955, p. 139. Millas Vallicrosa and M. Aziman, *La Pratica Della Mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge, Mass. 1936, pp. 70, 77, 138, 294. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au moyen-age*, II, Leipzig 1936, p. 10.

27 מ' בנניה, מאמרים בריפואה לרבי רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 10, וכן ראה ר' יעקב האגון, ספר הלכות טענות, כ' נוציה חסי', תשנ"ב כא. "בימי חרפי" נסתפקתי

בן אלמכאר אלחנט'לי.¹⁷ ובמאה העשירית נשא בתפקיד הקאדי של רמלה מחמד בן מחמד אבו אלטיב אלחנט'לי (מת בעיר זו בשנת 948).¹⁸ מכאן כנראה גם שמו של ר' יהושע בן יוסף חנדאלי, אחד מתכמי צפת במאה השבע עשרה, שפעל גם בירושלים תקופה מסוימת.¹⁹

3. חשיבותו של אבטיח הפקועה כעבר לפרי של אבטיח הפקועה שימושים רפואיים רבים ומגוונים הידועים מן התרבות הרפואית הקדומה.²⁰ והם מוזכרים גם ברפואה העממית וברפואה

17 מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א, הל אביב תשמ"ג, עמ' 252.

18 שם, עמ' 275.

19 א' פוימקין וא' רבלין, ספר תולדות חכמי ירושלים, ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 32; "ברצבי, ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשל"ו, עמ' 208.

20 מבין שלל המקורות נסקרו רק חלק מהשימושים: דיוסקורידס (IV, 178) מתארו כחומר משלשל, סם סביית, גורם להפלות, יעיל נגד כאבי שיניים והזמר היטוי לפני; ראה R. T. Guther, *The Greek Herbal of Dioscorides*, New York 1959, p. 578. את שימושו וסגולותיו לחלואי מעי, כליות, כאבי שיניים ושיחוק הגוף, לרפואה הוא נלמך בגולות הנעשות מאבקה יבשה המעורבת בכבש. למחלת צהבת משתמשים בוועי, וסיכה בשמנו מועילה נגד כאבים בעמוד השדרה, במוטנאים ובידי. תוך הפרי, ללא הורעו, יעיל נגד יבלות ורגליים; ראה G. Rackham, *Naturalis Historia*, trans. H. Rackham, London 1949-1963, XX, 6.

הרפואות למחלת הנפילה, התבקעותיו עזר, הפרשות מהעין, דלקת ריאות ושיעול כיוני, מחלות כליות ודרכי השתן; ראה E. Adams, *The Seven Books of Paulus Aegineta*, London 1845.

סקירה נרחבת של המקורות המתארים את שימושי הרפואיים בימי הביניים הביא אבן אלביטאר (המאה השלוש עשרה), והרי כמה מהם: חביש אבן אלחסן (המאה התשיעית) כתב שהחנט'לי מועיל נגד התכווצות שרירים ומוריד חום, נגד מחלת הנפילה ומחלות עור קשות, וכיחוד צרעת. אלכונדי (מת בסביבות 870) מציינ שהוערים היו מומחים בתרופה נגד הכשת נחשים ועוקרים, וכך אמר: "סיפר לי ערבי אחד שבנו נעקץ על-ידי עקרב בארבעה מקומות, השקה אותו בנרם אחד שורש אבטיח הפקועה ונרפא מיד". אבן אלביטאר מוסיף בשם רופא שלמני שקליפתו היבשה השרופה של הצמח מקלה על כאבי טחורים כמו כן, אם מרססים את הבית בתבשיל שלו הוא מטיח את הפרעושים. באבטיח הפקועה השתמשו גם לציבים קוסמטיים. אסחאק אבן עמרוא (ראשית המאה העשירית) כתב ששליש מרי ומוציאים מרי תוכנו דרך חור קטן וממלאים בו שמן יסמין וסותמים את החור בצבע או בנזק, לאחר הרתחתו ששחים בשמן את השעם והוא משהירו ומאט את הופעת שער הסיבה; ראה אבן אלביטאר, אלכאמט למרפאות אל-אערא'ית, ב' קהיר 1874, עמ' 36-38. הרופא היהודי אבן בכארש מזכיר את שורש הצמח בין התרופות להסרת גידולי יתר ועשיריים המתפתחים על הגוף; ראה אבן בכארש, כתאב אלמסתעני, כ"י מודרי 5009, עמ' 15, המזכר לתצלומי תכני די עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים.

כלכלת העיר עזה בעת החדשה
ע"י א' רפני, ירושלים תשמ"ה
עמ' 25

בצמח זה באופן אישי: "חידוש גדול על עלי הקולוקינדיטידה, חנטל בערבי, שראוי שתילקח בעת שיוויקו בכישולו ויתקרר ברוח וינוגב בצל עד שלא ישאר בו שום לחות וישמר. ואם יצטרך אליה תוקח ותושחק ויעורב עמה אלמידון ועימה האביקה שיעור העלים. ודע שיש לו כח מעולה ועצום להוציא השחורה [...] ואני נסיתיו והשקיתיו לכעלי מאל'ינקוליקו ולכעלי חולי השופל וצרעת מצאתי מועיל מאד".²⁸

ב. אבטיח הפקועה והיישוב היהודי בעזה

1. היקף המסחר באבטיח הפקועה
 השימוש הרפואי באבטיח הפקועה היה מקובל מאוד באירופה גם בעת החודשה,²⁹ אולם עד אמצע המאה התשע עשרה אין בידינו ראיות שתושבי הארץ ניצלו צמח נדרש זה לצורכי מסחר. למעשה התושבים המקומיים לא עמדו על חשיבותו הכלכלית, כפי שתוארה – מנקודת מבט אירופית – מרי אליזה רוג'רס, בעת ביקורה בשרון בדרך מאוס ח'לד (כיום נתניה) בואכה קיסריה ביולי 1856: "בכל מקום באזור אדמות בור, צמח כשפע אבטיח הפקועה, הגדל בר. פרי זה, שקוטרו הממוצע שלושה אינש והוא קשה כאבן וקליפתו ירוקה כהירה, לבנה וצהובה, נראה כגולה נאה ומצויירת. מלאנו את נרתיקי אוכפנינו בפרי זה, שכן רק הערבים רואים בו עשב שומה".³⁰ כעשר שנים לאחר מכן נזכר אבטיח הפקועה במקורות של ארץ ישראל כמוצר רפואי שהפך להיות ענף יצוא חשוב ורווחי מאוד. לפי דיווחו של חייט, סגן הקונסול הבריטי ביפו, בשנת 1862 ייצאו מנמל יפו לאנגליה ולאטליה 4.5 טונות אבטיחי פקועה בשווי 242 לירות שטרלינג.³¹ מקורם

כיצוא בזה שנמצא בספרי הרפואה שהודגה לעשות היין שיהיה בו כח ההרקה או בפת, ישקה נפיקוס השורשים (של זגפן) במי הקולוקינדיטה ויעלה לר'.
 ר' דוד די לוח, פרי הזס, כ"י צבי מלאכי 1, סרט מס' 38766, עמ' 181, הפכו לתצלומי כתבי יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים.
 29 אבטיח הפקועה היה בשימוש רב במלאכת הרוקחות באירופה במאה השמונה עשרה והתשע עשרה, והוא נחשב לתרופה חזקה ומסוכנת; ראה *Edinburgh*, The *Dispensary*, London 1880, pp. 86-87. המידע בספר רוקחות זה מבוסס על מחקר שנערך כבר בשנת 1858, ונדפס במחזורת ראשונה בשנת 1874.
 30 מ"ר רוג'רס, חיי זמרים בארץ-ישראל, תל אביב תשמ"ד, עמ' 301.
 31 ש' אביצור, נמל יפו בגאוחו ובשקיעתו 1865-1965, תל אביב תשל"ב, לוח 8.

של אבטיחי הפקועה היה כאזור החולות של דרום הארץ. הפרי גדל בר ונאסף בכמויות גדולות בידי הכדווים וערביי הסביבה לצורכי מסחר. אמנם בתחילה היה מדובר במסחר בתיקף קטן יחסית, אך הביקוש הרב באירופה משך אליו יזמים יהודים שגילו את הפוטנציאל הכלכלי הרב הטמון באבטיחי הפקועה, הגדלים כשפע באופן טבעי בסביבות העיר עזה. למעשה, אבטיחי הפקועה היו מקור חיים וגורם היוניות מרכזי בחידוש היישוב היהודי בעזה ובהמשך קיומו שנים רבות.

מועד התחדשות היישוב היהודי בעזה אינו ברור. הרב יעקב שאול אבישר שיער שבמי מוחמד עלי, בשנת תקצ"ב (1832), "באו לפי הנגה האורחים המערבים שאנתיים נשברה אצל הר הכרמל ויתאחוזו ביפו, ומתם הלכו גם לעזה לקנות שם כל מיני תבואה וגם את החנטל הגדל למכירי כסביבות העיר הזאת".³² אחרים קבעו את תאריך חידושו של היישוב היהודי בעזה לשנת 1870 לערך, עם בואם של שני יהודים "מערביים" (יוצאי צפון אפריקה) לקנות חנטל בעזה.³³ לפי דברי מרדכי אלקיים, נסים אלקיים וחכם דוד עמוס הם שיצאו לחקור את האפשרות לערוך סחר חליפין עם הבדואים בנגב,³⁴ וההתקשרות הראשונה ביניהם הייתה כבר בשנת 1864.³⁵ עד מהרה היה המסחר באבטיחי הפקועה למקור התעסוקה השני בחשיבותו (לאחר המסחר בשעורה) של יהודי עזה. כך למשל נמסר בעיתון הצבי בשנת 1886: "עשה עשר בעלי בתים מאחינו היהודים היו תושבים בה. ששה מהם קונים גפן שדה (חנצ'ר) ושולחים ליפו וסוככים בסחורה בכפרים".³⁶ יהודי עזה הרוויחו מן המסחר הזה כל שנה סכום נכבד של כאלף לירות שטרלינג ואף יותר מזה.³⁷

בתמו תר"ן (1890) נזכרו שני יהודים ספרדים מעזה שסחרו בפרי ה"חנצ'ר". יהודים אלה הובאו לירושלים למשפט לאחר שטפלו עליהם אשמת רצח, ורק בהתערבות הקונסול הבריטי נמנעה הוצאתם להורג.³⁸ יהודי עזה

32 א' יערי, זכרונות ארץ-ישראל, א, רמת גן 1974, עמ' 147.
 33 ב' צבי, "להולדות היהודים בעזה, העולם טו (תדפי"ו): 567 הערה 1; הגל, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 315; צ' אילן, "יצואות ותורבת של הקהילה היהודית בעזה, דבר, 4.2.1972.
 34 מ' אלקיים, 40 שנות ישוב יהודי בעזה, באר-שבע והקמת חוות רותמה, [תמ"ד]: הוצאת המתבר, תשנ"ה, עמ' 43.
 35 שם, עמ' 55.
 36 הצבי, ה' בכסלו תרמ"ו.
 37 תופעל הצעיר, י' באלול תרע"א, עמ' 14.
 38 חים מיכל, בראי הדורות, תל אביב תש"י, עמ' 64.

קשרי מסחר ערים ואף שותפויות עם ראשי בדואים, שהיו מעניינים ביצוא סחורותיהם לארצות אירופה כאמצעות היצואנים המונופוליסטיים בטרופולי.⁴¹

אלקיים הצליח לשכנע את בני משפחות משה, יעקב ושלמה ארוזיך האמידים להצטרף אליהם, הצלחת עסקיהם הייתה מובטחת בשל היותם בעלי נתינות בריטית, ולכן היה יתרון רב בתחרות עם הסוחרים הערבים, שלא היו להם רישיונות יצוא לארצות אירופה. את שיטת המסחר בשעורה יישמו יהודי עזה גם במסחר באבטיחי הפקועה. הם הגיעו להסכמים בעל פה עם סוחרים ערבים וראשי שבטים בדווים, ולפייהם הם שילמו מראש חלק מהסכום ואת היתרה לאחר מסירת הסחורה. המסחר התנהל על בסיס היכרות אישית ואמון הדדי. בשיטת מסחר זו נאלצו הסוחרים היהודים לשהות חודשים ארוכים מחוץ לבתיהם ולדור עם הבדווים והסוחרים הערבים העירוניים שהעסיקו.⁴² כך עם הזמן הם הצליחו ליצור רשת מסחר ענפה שנפרסה על פני כל אזור מישור החוף הדרומי (חאן יונס, עזה, רפיח ואל-עריש), הנגב והמדבר, עד אילת. המסחר באבטיחי הפקועה היה קל יותר מהמסחר בשעורה, שכן המסחר בשעורה נשלט בידי סוחרים מונופוליסטיים מטריפולי, ואילו אבטיחי הפקועה נמכרו ביצוא חופשי לתעשיית התרופות בהמבורג, אשר קנתה מכל מי שהציע לה סחורה באיכות הדרושה.⁴³ אלקיים יצר קשר גם עם בני משפחת דנין מיפו, והם שארוזו את האבטיחים שהובאו מעזה לצורך ייצואם להמבורג, כפי שהעיד משה דנין, אבן תיאור אירועי שנת 1902: "היינו עוסקים בשותפות עם ניסים אלקיים שהיה גר בעזה קניית שקדים מרים, לימונים מתוקים, עצמות, סמרטוטים ו'חנדל' [...]".⁴⁴ החנדל' הוא מטבעו בגודל אגס גדול והקליפה צהובה-אדומה כמו תפוח עץ, אבל בפנים הוא מר מאד וריח כושם נודף מנמו: גם זה היינו אורזים בקומה פקקים בתיבות קטנות ליצוא להמבורג".⁴⁵

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היה אלקיים אחד הסוחרים העיקריים שעסקו במסחר זה במשך שנים רבות. היקף המסחר היה 40-200 תיבות פרי לשנה.⁴⁶ בעקבות הצלחתו עסקו במסחר רווחי זה גם סוחרים יהודים

41 אלקיים (לעיל הערה 34), עמ' 43-44.
 42 שם, עמ' 56-59.
 43 שם, עמ' 44.
 44 מ' דנין, זכרונות לבן יפו, ירושלים תשמ"ט, עמ' 12.
 45 תזכיר על-המסחר בעזה (ללא תאריך), מסכתיות שנת 1924/5, הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), S87/1205.

היו ברובם נתיני בריטניה וצרפת, ורק מיעוטם נתיני תורכיה.⁴⁷ נראה שהחסות שהעניק להם הקונסול הבריטי קשורה גם למסחר באבטיחי הפקועה, שרוב תוצרתם הועברה לאנגליה. בתחילה היה המסחר באבטיח הפקועה ענף כלכלי ייחודי בשליטה בלעדית של תושבי עזה היהודים:

מלבד מסחר השעורים ישנו בעזה עוד מסחר אחד המיוחד רק לעזה לבד והוא מסחר ה"חמדל" או הלענה, כפי שקוראים לצמח הזה היהודים המקומיים. החמדל הוא ירק מר מאד וגדלו תפוחי-זהב כינוני והוא צומח בשפע רב על חולות עזה. מוציאים אותו מעזה במספר גדול אל שוקי אירופה, ביחוד להמבורג ולאמריקה בשביל כתי המרקחות. לפני שנים אחדות עשו היהודים מו"חמדל" עשו, מפני שהם הם שהמציאו את העסק הזה וזמן רב נמצא רק כידיהם.⁴⁸

אמנם לא ברור אם יהודי עזה הם הראשונים שהחלו לסחר באבטיחי הפקועה, אך ללא ספק פיתוחו לענף יצוא כלכלי רווחי היה פרי יזמתם הפרטית והבלעדית. במשך כשלושים שנה היו אבטיחי הפקועה מקור הכנסה רווחי אשר תרם רבות גם לגידול היישוב היהודי בעזה. הסוחרים היהודים שילמו לערבים או סחור עמם בדרך של סחר חליפין, ובתמורה אספו הערבים את ה"חמדל" שגדל בר באזור החולות של עזה, חאן יונס ואל עריש. סוד ההצלחה של היהודים היה בהשתלטות על סחר החליפין עם הבדואים בנגב ובסיני, שעד אז היה נתון בידי סוחרים ערבים עשירים. לסוחרים הערבים היו קשרים הדוקים עם הבדווים: הם הציעו להם בשווקים המרוכזים (עזה וכאר שבע) סחורות למיניהן תמורת שעורה. בימים ההם השעורה שגדלה בנגב הייתה מבוקשת מאוד בתעשיית הכירה והוויסקי באנגליה ובסקוטלנד, משום המשקאות האלה טעמם עלה על טעם המשקאות שיוצרו ממיני שעורה אחרים. במצב הזה היה ברור שבכל תחרות בשווקים תהיה ידם של הערבים על העליונה. על כן החליטו ניסים אלקיים ודוד עמוס כי הדרך להתחרות בסחר החליפין היא להגיע אל מאהלי הבדווים המפורים במדבר. עד אז נהגו הבדווים לכתת את רגליהם עד לשווקים כדי למכור את מרכולתם ולקנות סחורות אחרות (בדים, קפה ומיני סדקית), ואילו עתה הציעו היהודים לקיים סחר חליפין בפתח אוהלהם, וכך עקפו את כוחות השוק. נוסף על כך גם יצרו קשרי מסחר עם יצואנים בטרופולי, בעלי המונופול באספקת שעורה למוכשלות באנגליה ובסקוטלנד. במצב זה היה לסוחרים היהודים מעזה יתרון על הסוחרים הערבים גם בגוף כלכלי מתורר, הם יצרו

47 א' אלמאליח, "איר חוסל היישוב היהודי בעזה", חד המורה ת, חוב' טו (תשי"ג): 6-7.
 48 תפועל הצעיר, י"ב בניסן תרע"א, עמ' 14.

בתוכיר משנת 1925 לערך מתוארים בהרחבה כל שלבי השינוק - משלב איסוף האבטיחים ועד למכירתם בשוק יפו ליצואן "שחר ושות"⁵².

הבידואים מוכרים את הפירות הירוקים כסלים או בשקים. הסוחרים המאספים מיבשים אותם ומוכרים אותם לסוחריו עזה. סוחר עזה מוסרים אותם לקילוף.⁵³ אחרי הקילוף אורזים אותם בארגזים, משקלו של כל אחד 100 קילו. יש שני מינים קולוקבנטום: מין זכר ומין נקבה. מין זכר יותר גדול, פנימה אין בשר והרבה גרעינים. מין נקבה הוא יותר קטן, הקליפה יותר דקה, מעט גרעינים והרבה בשר.⁵⁴ הסוחרים בשעת האריוז מערבבים אותם יחד. מחיר שק חנדל יבש עם משקל 12 קילו לפני המלחמה היה 15 ג"מ [גרדוש מצרי]. כיום מוכרים כ-40 ג"מ. עכשיו עלה מחיר החנדל עד 50 ג"מ. מכרו ביפו לשחר ושות⁵⁵ במחיר 7 ג"מ הקילו, קלף וארוז. מחיר ארזו שמשקלו 100 קילו ביפו הוא:

ארזו סחורה עולה	50 ג"מ
עבודת הקילוף	100 ג"מ
שכר הובלה ליפו	25 ג"מ

.....
 175 ג"מ⁵⁶

ממסמך זה למדים שמחיר החנדל אשר נקנה לאחר המלחמה על ידי הסוחרים המתורבים עלה פי שלושה לעומת מחירו לפני המלחמה. אולם גם אז המסחר כחנטל הניב רווחים נאים. מאז קילו פרי עלו לסוחר 415 ג"מ, עלות האריוז, הקילוף וההובלה 175 ג"מ - סה"כ הוצאות 590 ג"מ. בתמורה קיבל הסוחר עבור הפרי כ־750 ג"מ. הרווח הנקי הסתכם בכ־260 ג"מ. על מנת הרווחים הגדול לפני פרוץ המלחמה סיפר נסים אלקיים ליצחק ברצבי: "המשקיע 50 לירה - מרווח 200". עוד הוא הוסיף: "אנחנו צוחקים מאנשי המבורג הטפשים, שאנו שולחים להם את המר והם מחזירים לנו את המתוק".

52 זאב וולף שחרר היה רוקח וסוחר בתרופות מירושלים, שהקים גם סניף ביפו; ראה א' סיכלר, מעשי רוקחים, תל אביב תש"ט, עמ' 220.

53 הקילוף נעשה בסביני גילות; ראה את דברי ברצבי (לעיל הערה 46): "עד היום ישנם המשה רחובות בעות, שבהם היו מקלפים את אבטיחי חנדל בסכיני גילות". לפי אלקיים (לעיל הערה 34), עמ' 44: "בחורות נרשים קילפו את החנדל בתערי גילוח כקבלנות".

54 כאותו מסמך נזכר גם שימין נקבה עולה יותר יקר ממיין זכר, וכן מביא ברצבי (לעיל הערה 46) שני טיפוסים של אבטיח הפקועה הנזכרים בספרות ימי הביניים: הזכר הסיני נחשב לפי מקצת המקורות ליעיל יותר מהמיין הנקבי הכושני; ראה אכן אלביטאר (לעיל הערה 20), עמ' 38-36; אבו אלח'יר (לעיל הערה 1), מס' 608; דאוד אלנאטאכ, תדריכה אולי אלאלכאב ואלנאטאע ללענב אלנעבא, קהיר 1940, עמ' 133.

55 חזכיר על המסחר בעזה (ללא תאריך), בסביבות שנת 1924/5, אבי"מ, 18/1205.

אחרים. בזיכרונותיו מספר אליהו אבן טוב, מתושבי עזה, ש"כל סוחר יהודי המעונין במסחר זה היה שולח שליחים לכל רחבי המדבר לאסוף ולהביא את החנדל לעזה. שליחים אלה היו מגיעים עד הר סיני".⁴⁶ התוצרת נשלחה ברובה לבתי החרושת לפרמצבטיקה באייר (Bayer) שבגרמניה, כאמצעות הסוכן מאיר נתן, ולברטיניה.⁴⁷

על מלאכת האיסוף וההכנה למשלוח וכן על זני האבטיחים ופירות העלויות יש מידע רב משנות העשרים של המאה העשרים. מידע זה משקף ברובו גם את המציאות שלפני המלחמה. איסוף הפרי נעשה בחודשי הקיץ למן חודשי יוני-יולי. הבדווים שליקטוהו ייבשוהו במדבר ועם התקשות קליפתו ארוז אותו בשקים והעמיסו אותו ברשתות על גמלים, ככל רשת היו עשרה שקים שנתלו מכל צד של הגמל. כך הועבר הפרי לסוחרים בעזה, ושם הוא נקלף ונארז בארגזים מעץ שממדיהם 1x0.80x0.48 מ'. לפי דברי מרדכי אלקיים הארזים הועברו לאניות שעגנו בחוף עזה, ומשם נשלחו לתעשיית החרופות בהמבורג, בין השאר לייצור תרופת הכינין.⁴⁸ עד שנת 1909 נשאו סבלים את השעורה ואבטיחי הפקועה והעבירום בסירות אל אניות שעגנו הרחק מן החוף. כתנאי מוג אוויר סוער נפלו חלק מארזי הסחורות אל הים או נרטבו, הטענת הסחורות לא עמדה בקצב הזמנות שהלכו וגדלו, ולעתים בגלל סערה נאלצו האניות להפליג מהחוף לפני שכל הסחורות הועמסו עליהן. כל אלה הסבו נזק כספי רב לסוחריו עזה היהודים - משה ארוז, נסים אלקיים, יוסף יאיר ודוד עמוס - והם החליטו לבנות מוזח סירות מקורות עץ על מבנה של עמודי ברזל. את שוכר הגלים הכנו מהנדס יהודי מצרפת, והוא נבנה בידי בעל מסגריית שטיין ביפו ונגרים יהודים נוספים, וכך למעשה נבנה "הנמל העברי הראשון" (לפני נמל תל אביב).⁴⁹ זה המקור היחיד המציין שיצוא אבטיחי הפקועה נעשה ישירות דרך נמל עזה,⁵⁰ ולעומתו לפי כל המקורות האחרים נשלחה הסחורה לאירופה דרך נמל יפו.

46 ראה י' ברצבי, "עודה", דבר, ט"ז בכסלו תש"ג.

47 אלמאליח (לעיל הערה 39); ברצבי (לעיל הערה 46); מ' אלקיים, שטח ועם: (תש"ל:ג), 234; ב גרא, כל ההתחלות, תל אביב 1984, עמ' 114.

48 מכתב מאת גולומב אל התשבי, י"ב בניסן תרפ"ג, אבי"מ, 18/1205; אלקיים (לעיל הערה 34), עמ' 44-45.

49 אלקיים (שם), עמ' 45.

50 אלקיים (שם), עמ' 240.

51 לפי מקורות אחרים רק השעורה יצאה ישירות מינמל עזה; ראה ד' כרצוריון וי ברצבי, ארץ-ישראל בעבר ובהווה, בעריכת מ' אליאב וי' כרצוריון, ירושלים תש"ט, עמ' 157.

למרות התחרות בארץ ובחול וההפסדים שנגדמו ליהודי עזה מהמסחר באבטיח הפקועה, הם המשיכו לסחור בו מכוח ההרגל. היישוב היהודי הקטן בעזה עבר זעזוע גדול, שכן לבד מהחנטל נפגעו גם שאר ענפי התעסוקה העיקריים. מצב זה גרם לאווירת נכאים והשפיע לרעה על התפתחות היישוב ובעל חיי המשפחה והחברה היהודית בעזה בכללותה. מציאות זו מתוארת במכתב מעזה מחדש אוגוסט 1911:

ברחוב היהודים עודנו שורר אותו המצב המדכא ששרר כל השנים האחרונות. מפני שפרנסת רב יהודי עזה היא מהציאה "לעיר" ושמה לא עלתה התבואה יפה גם בשנה זו; ומלבד זה שקועים הם יהודי עזה בראש ורובם "בחמדל", שמחירו יורד לשנה ומביא למטפלים בו רק עבודה מרבה ומפח נפש. אולם גדול כח ההרגל, שנים רבות עשו יהודי עזה עשר מ"החמדל" וקשה עליהם פרידתו, למרות זה שהוא לא מביא להם כל פרי זה שנים אחדות רצופות. מצבו הרע של החמדל משפיע לרעה גם על חיי המשפחה. במשך חמש השנים האחרונות היו פה רק שתי חתונות עבריות. וזה לא ח"ו מחסרון כוגרים ובוגרות כ"א מדאגה לגורלו של יקירם - "החמדל". ומתננים הם העושים יומם ולילה ע"י אותו השנים הטובות, שאפשר היה להרויח אלף לירות בשנה ויותר ממסחר

⁶³ תי.

ככל שנקף הזמן התדרדר מצבו של היישוב היהודי בעזה. שנות הכזרות התכופות דלדלו את היישוב בעיר ככלל ואת היישוב היהודי בפרט. במאוס 1913 שוב נמסר על ניסיון של יהודי עזה לסחור בחנטל אך גם הפעם ניסיון זה לא צלח.⁶⁴

מצב זה ממחיש עד כמה היה היישוב היהודי המתחדש בעזה תלוי באבטיח הפקועה כמקור מחיה. ענף זה, שהיה בתחילה אחד הגורמים העיקריים לתחייתו ולפיתוחו של היישוב היהודי, הפך עם הזמן למקור אכזב, מה גם שיהודי עזה לא הצליחו למצוא מקורות תעסוקה רווחיים תלופיים. מכל מקום, עם גירושם של היהודים מעזה במלחמת העולם הראשונה פסק המסחר באבטיח הפקועה.

שנים ספורות לאחר המלחמה, עם חידוש היישוב היהודי בעזה, שוב נעשו ניסיונות לחדש את המסחר באבטיח הפקועה. במחלקה למסחר ותעשייה של ההנהלה הציונית בארץ ישראל גילו התעניינות רבה באופי המסחר

63. הפועל הצעיר, ד' באול תרע"א, עמ' 14.

64. שם, ה' באור ב תרע"ב, עמ' 16.

ברצפי הוסיף: "היהודים ישבו או על סיר הכשר והאמינו שסוד חיים זה ימשך לעולם".⁶⁵ אולם במשך הזמן חל כרסום בכלעדיית המסחר של יהודי עזה, כפי שמתברר מן המכתב מעזה באפריל 1911:

בשנים האחרונות קמו להם הרבה מתחרים מהערבים; ומלבד זה מצאו את הצמח הזה גם בארצות אחרות והשוך האירופי אינו מוכרח עוד לפנות דוקא לעזה. ומשום השעמים האלה ירד מחיר ה"חמדל" מאד ואלה שהתעסקו בו בשנים האחרונות הפסידו בו הרבה כסף. מוכן, שלו ידעו בעזה או בא"י להכין מהחמדל את אותו הפרט שמכינים אותו בחול, לא קשה היה להרויח מהחמדל גם בשנים היותר רעות, מפני שמחיר התבות הגדולות הדרושות לחבישת החמדל עולה בהרבה על מחיר החמדל עצמו, והרבה משפחות היו יכלות למצא ממנו את פרנסתן.⁶⁶

גילוי הפוטנציאל הכלכלי של אבטיח הפקועה הביא גם לחיפוש אזורי איסוף נוספים על אזור עזה. צמח זה גדל גם באזור החולות של מרכז הארץ, והערבים החלו לאספו בכמויות גדולות גם באזור יפו, כפי שמעיד האגרונום אוהגן: "בסביבות יפו ועזה יגדל הכנר אשר פרוי באבטיח קטן ומוצאים ממנו הרבה לח"ל".⁶⁷ גם באזור פתח תקוה החלו הערבים לאסוף את אבטיח הפקועה. מאחר שהמסחר בו לא היה מוגופוליטי, כמו המסחר בשעורה, היה אפשר לעסוק בו בחופשיות.⁶⁸ כפי שעולה מדברי יחיאל בריל בשנת 1883: "המסחר בחאנדאל רב מאד אבל אין בו סדרים. כפי שהוגד נמצאו גדולי חאנדאל גם באדמת פתח תקוה".⁶⁹ ואכן, אברהם משה לונג מציע בשנת 1895 את אבטיח הפקועה בין צמחי הבר הנפוצים באדמת פתח תקוה: "הכנר, בערבית חנטל (קאלקינט), הפלחים ילקטוהו למכרה".⁷⁰ איסוף אבטיח הפקועה באזור המרכז בידי הערבים, ללא מתווכים ומסי מעבר,⁷¹ והתיכסון הכספי שהושג בהעברת הפרי לנמל יפו הקרוב למקום האיסוף הביאו לידי הורדת מחירים ובעקבותיה לפגיעה ברווחיות של סוחריו עזה היהודים.

65. ראה ברצפי (לעיל הערה 46); הניל, מסעות יצחק ברצפי, ירושלים תש"ד, עמ' 46.

66. הפועל הצעיר, י"ב בניסן תרע"א, עמ' 14.

67. ראה אוהגן, ארץ-ישראל וסוריה, תרגם א' ספיר, יפו תרע"ה, עמ' 37.

68. אלקיים (לעיל הערה 34), עמ' 44.

69. בריל, יסוד המעלה, מנגנצת תרמ"ג, מהדורת מהדושת מאת ג' קיסל, ירושלים תשל"ח, עמ' 204.

70. א"מ לונג, לוח ארץ-ישראל א (תרנ"ה), עמ' 47.

71. את מסי המעבר שילמו סוחריו עזה על חתונותיהם מוכרי אלקיים (לעיל הערה 47), שם.

מאיר מאירוביץ: "חנטל (הנדל) - הפרי הזה אשר יטעוהו הרבה במצרים, סוריה ואיי קפריסין גדול מעצמו למכביר באדמת אה"ק. תבנית הצמח הזה דומה לתבנית האבטיח, אך פריו קטן כתפוח הזהב, ולו גרעינים רבים וטעמו רע וזמר במאד, ומהם יציאו בכתי הכנת סמי המרפא מיץ המשלשל, וגם יותק בדבק של כורכים כאמצעי נגד העש וביחוד ישתמשו בו לצבע שחור. הערבים יקטפום ויביאום ליפו למכור להסוחרים ומשם ישולחו לאירופא".⁷⁰

במרוצת המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים גדל היצוא של תוצרת תקלאית דרך נמל יפו, וככלל זה יציא אבטיחי הפקועה שנשלחו כחומר גלם לתעשיית התרופות באירופה ובאמריקה.⁷¹ בטבלה שלהלן מרוכזים הנתונים על הכמויות והערך הכספי של אבטיחי הפקועה שיוצאו מאזור עזה דרך נמל יפו עד למלחמת העולם הראשונה. מדובר בנתונים כלליים, שאינם מבחינים בין המסחר של יהודי עזה ובין המסחר של שכניהם הערבים. כמו כן אין נתונים על היצוא שנעשה ישירות מנמל עזה ועל המסחר בפנים הארץ, שהיקפו ותשיבותו כנראה לא היו מבוטלים. סקירת הנתונים מהטבלה מלמדת שלא חל שינוי ניכר בכמויות היצוא של אבטיחי הפקועה במהלך השנים. מחיר הפרי נקבע על פי ההיצע והביקוש וכנראה בעיקר על פי כמות הפרי שנאספה באותה שנה. מניתוח הנתונים עולה שבשנים שבהן כמות הפרי ליצוא הייתה מועטת, מחירו היה בדרך כלל גבוה יחסית, ואילו בשנים שבהן נאספה כמות גדולה יחסית של פרי, היה מחירו נמוך יותר. לא ברור מתי נפסק המסחר באבטיחי הפקועה מאזור עזה לאירופה. המקורות האחרונים שהבאנו במאמר זה הם מראשית שנות העשרים של המאה העשרים (עד 1925), ומהם עולה שבתקופה זו כבר היה המסחר במגמת ירידה והוא הוחזק בעיקרו בידי הסוחרים הערבים. דומה שבין שתי מלחמות העולם גורע מסחר זה לחלוטין ונחלק, כמו הרבה מוצרי תעשייה ורפואה קדומים, מפני תכשירים מודרניים וזולים יותר.⁷²

70. מ' מאירוביץ, "צמחי ארץ הצבר", א"מ לונץ (עורך), "ירושלים", ד' (תרנ"ב), עמ' 129-130. תאור דומה מבחי בריל (לעיל הערה 60, שם), בשנת 1883: "האגנאל, מאליי יצמח ככמויות ופטריות בין החול [...] ומביאים את האגנאל לעזה ושם מסירים קליפתו ומביאים אותו בשקים על דכשת נמלים ליפו ומשם שולחים אותו לאוראפא ושם מרבים אותו בסמי יצירי וגם עושים ממנו צבע". לעומת זאת, בחזקתו על המסחר בעזה שנכתב בסביבות שנת 1924/5 נאמר: "עגולים אותם בסביבות חנינוס, אל-אריש, במדבר וסביבות יסוסוף, המין היותר טוב נמצא במדבר אקבה [נקבתה]". ראה אצ"מ, J8/1205, עמ' 5. זה המקור היחיד המדבר על "צירוף ועדיין לא ברור לגמרי אם מדובר ביער חקלאי".

71. אביצור (לעיל הערה 31), עמ' 21, 45.

72. הנתונים הללו מבוססים ברובם על אליצור (לעיל הערה 31), לוחות 8, 12-13 הצפופים בסוף הספר. ערכו והשלמות לפי א"מ לונץ, לוח אויץ-ישראל ג' (הרנד"ז): 135; ה' (תרס"ט):

בחנטל לפני המלחמה.⁶⁵ במכתב מר"ח בניסן תרפ"ג מאת מ"ל גולומב תושב עזה אל ג' תשבי מוכיר המחלקה למסחר ותעשייה של ההנהלה הציונית, סקר גולומב בקצרה את מקום הגידול ומועד האיסוף של החנטל ואת הכמויות שנאספו ואופן שיווקן: "הכמויות - קודם המלחמה שלחו מפה הרבה. הספרים שגרו פה עסקו בזה. שלחו פה לגרמניה בתבות. המקום - הם גדלים באל עריש למכביר, אבל גם פה עזה הם נמצאים למכביר. הם גדלים באופן פראי. העונה שלהם בערך עוד חודשים". על פי התמורות שחלו לאחר המלחמה המליץ גולומב לשפר את אמצעי התובלה: "להעביר ליפו - מובן שברכבת יותר טוב וכמדומני שיתר כולל מאשר ע"י גמלים - אכן שמעתי ש"כן יאיר" מחן יונאס העמיד פה הסוחרה הזו מקודם ראש השנה ועדיין לא שלח".⁶⁶ "בן יאיר" הוזכר במכתב זה הוא סוחר יהודי ספרדי, יוסף יאיר שמו, אשר עסק במסחר באבטיח הפקועה בחאן יונס. סוחר אחר אשר עסק במסחר זה באותה העת הוא שמעון מחפוז, יהודי תימני אשר ישב באל-עריש. "הסוחרים הנ"ל אוספים את הקולקובנטום [אבטיח הפקועה] מהסוחרים הערבים בסביבה ומוכרים בשוק יפ"ר".⁶⁷

נראה שמלבד יהודים ספורים אשר רכשו את החנטל מסוחרים ערבים אחרים, התרכז רוב המסחר בידי הסוחרים הערבים, אשר אבותיהם עבדו כפועלים אצל היהודים.⁶⁸ כך מתוארת המציאות הזאת במכתב משנת 1925 לערך: "בעת זממן שהסוחרים הספרדים מעזה עזבו את המקום, המסחר נמצא רק בידי הערבים והנוצרים. אחידים מהם שולחים את הסוחרה ישר לחו"ל. השנה נמצאים בשוק המקומי 30,000-40,000 קילו סוחרה קלופה מוכנה למכירה. ערכה של הסוחרה הזאת 200 ל"מ [לירות מצריות] לפחות".⁶⁹

2. נתוני המסחר באבטיחי הפקועה

כאמור, נתונים רבים מלמדים על מסחר ער באבטיח הפקועה בארץ ישראל בעת החדשה. אף על פי שהיקף המסחר כלל כמויות עצומות של אבטיח הפקועה, נראה שהוא היה מבוסס בעיקרו על איסוף הפרי שגדל בר באזור עזה ולא על גידול חקלאי אינטנסיבי, כפי שהיה מצוי בארצות השכנות. על קביעה זו ועל שימושי של אבטיח הפקועה אפשר ללמוד מדברי האגרונום

מכתב של נחום טייטל, ד' כאב תרס"ט, אצ"מ, J8/1205.

מכתב מאת גולומב אל התשבי, ח' בניסן תרפ"ג, אצ"מ, J8/1205.

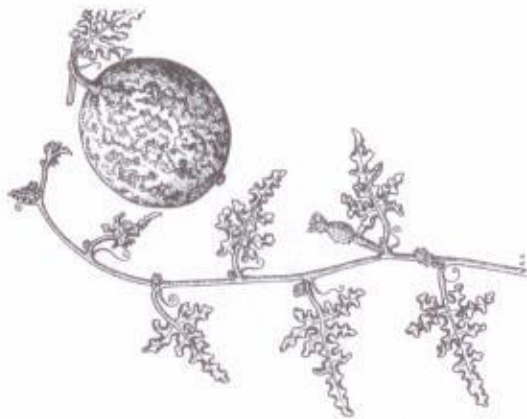
חזקתו על המסחר בעזה (ללא תאריך), בסביבות שנת 1924/5, אצ"מ, J8/1205.

נסים אליקיים, אצל ברצבי (לעיל הערה 46).

חזקתו על המסחר בעזה (ללא תאריך), בסביבות שנת 1924/5, אצ"מ, J8/1205.

אבטיח הפקועה בכלכלת העיר עזה בעת החדשה

שנה	כמות בטונות	שווי כספי בלירות שטרלינג	אוצות היעד
1901	17.35	2,190	
1902	12.20	1,450	
1903	35.00	3,700	בריטניה, גרמניה
1904	28.00	3,650	
1905	26.25	3,370	בריטניה, גרמניה
1906	63.25	6,000	
1907	43.25	4,990	
1908	38.00	4,500	
1909	20.34	2,557	
1910	40.45	3,468	
1911	72.50	6,525	
1912	110.00	4,000	
1913		2,350	

אבטיח הפקועה

זהר עמר ועידית חוות

יצוא אבטיח הפקועה מנמל יפו.⁷³

שנה	כמות בטונות	שווי כספי בלירות שטרלינג	ארצות היעד
1862	4.50	242	בריטניה, איטליה
1885	13.75	800	
1886	30.25	2,150	
1887	13.75	1,600	
1888	30.00	2,000	
1889	24.20	1,800	
1890	24.75	2,204	
1891	46.70	3,800	
1892	44.35	2,580	
1893	21.00	950	
1894	8.25	800	
1895	9.30	1,400	
1896	16.00	2,500	
1897	22.00	1,000	
1898	21.25	1,400	
1899	19.25	1,300	
1900	22.75	1,880	

140 ז (תורס'ס); 135 ט (תורס'ס); 177 יא (תורס'ה); 218 יז (תורס'ב); 115 יט (תורס'ד); 146. רוב נתוני הכמות מובאים במקורם לפי מונט (Mont), ליברה). החישוב לטונות נעשה בידי כותבי המאמר. הנתונים המובאים כאן הם חלקיים ומשקפים רק את טיב המידע שעמד לרשותנו. טבלה נותנת האמת מידה מסוימת על כמות היצוא ושוייו, אך לא אומדן מדויק. בכמה מהשנים, למשל בשנים 1896, 1903-1904, יש איהתאמות קלות בין נתוני הכמויות שמביאים אביצור ולונז, וכאן ערכנו ממוצע ביניהם. אולם בשנים 1899-1902, מלאה בנתונים של ערכם הכספי. חוסר ההתאמה נובע מטעויות שנפלו אצל אביצור ולונז בחישוב נתוני הכמויות מפינטים לטונות.

73 מנינו בבקשה לתשלובת הרפואה באייר שבגרמניה לקבל נתונים על המסחר באבטיחי הפקועה. נציג התברה באייר השיב לנו שכל החומר הארכיוני נעלם במהלך מלחמת העולם השנייה, ולפיכך אין באפשרות החברה לספק מידע בנושא זה.